

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61./.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXIV/1—2

**БЕОГРАД
2001**

Digitized by Google

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК И ДИЈАЛЕКТИ*

Српски језик као органски идиом, познато је, има више дијалеката, који се међусобно више или мање разликују и који су, опет, више или мање удаљени од стандардног српског језика. Ове чињенице су значајне и за разумијевање настанка и развоја модерног српског стандардног језика, а треба их имати у виду када се размишља о изграђивању језичке културе. Иако се у вези са овим посљедњим као примарни задатак јавља учење стандардног језика, није неважно питање, посебно у настави, колико пажње треба посвећивати упознавању са карактеристикама завичајног говора, како се упознавати са најбитнијим особинама других српских дијалеката и како у свему овоме успоставити релације дијалекат — стандардни језик — супстандард, без поједностављеног свођења на опозицију правилно—неправилно.

Промјене до којих је у посљедњој деценији двадесетого вијека дошло у вези са стандардним језиком који баштинимо од Вука Караџића и који се на српској страни од Другог свјетског рата званично називао српскохрватски језик оставиле су нужно посљедице и на плану даљег описа и изграђивања стандардног српског језика, али и на плану проучавања дијалекатског комплекса. Цијепање заједничког стандардног језика довело је и до потребе да се каже који су дијалекти српскога језика, што је научна дијалектологија већ и учинила¹. Ово ће условити и потребу разјашњавања на појмовно-терминолошком плану. Све то ће се у одговарајућој мјери одразити и на наставу српскога језика. Већ сада се може са сигурношћу утврдити да у новим околностима нема више потребе да се у нашим школама говори о кајкавском и чакавском дијалекту. Они нису ни српски ни српско-хрватски дијалекти, већ су хрватски дијалекти. Њихово искључивање из видокруга српске дијалектологије, па и из наставе српскога језика, ни на који начин не омета утврђивање односа српски стандардни језик — народни говори неће се сукобљавати ни са програмом наставе књижевности: у њему свакако неће бити дјела написаних на несрпским дијалектима.

* Рад представља нешто измијењену верзију реферата који је прочитан на Петнаестом конгресу Савеза славистичких друштава Југославије одржаном у Нишу од 11. до 13. октобра 2001. године.

¹ У том смислу в. рад Ивић 1998.

Као што је познато, стандардни језици настају на различитим основама. Савремени српски стандардни језик заснован је на народној основици, и то на централним српским говорима који припадају источнохерцеговачком дијалекту. Између различитих могућих избора Вук Караџић се определио управо за тај под утицајем друштвених и историјских околности. Већ више од сто година српска наука процјењује и оцјењује позитивне и негативне стране овога избора и сигурно је да се сви озбиљни научници слажу у једном: да се не може одређити без резерве ни за једну ни за другу страну у томе².

Свакако је у сагледавању односа стандардни језик — народни говори релевантна чињеница да ли се ради о дијалектима који се налазе или се не налазе у основици савременог српског стандардног језика. Када су посриједи дијалекти који су учествовали директно у стварању нашега стандардног језика, ту се јавља много мање проблема и у настави српског језика. Говорници ових дијалеката већ са учењем матерњег језика у доброј мјери овладавају и стандардним језиком; ту је пред наставником мање проблема у обучавању ђака стандардном српском језику. Међутим, нису ријетки случајеви да ученици са ових говорних подручја, и не само ученици, упорно погрешно вјерују како је управо њихов језик најчистији и најправилнији. Прво што би ученици у погледу односа стандардни језик — дијалекат на часу требали да науче јесте то да нема бољег и лошијег дијалекта, да један дијалекат сам по себи, па ни по томе што је ушао у основицу стандардног језика, није бољи ни правилнији од другог. Сваки дијалекат је подједнако добар јер се на свакоме његови носиоци добро споразумијевају и углавном немају потребе за посуђивањем из других дијалеката. Потом је потребно указати на разлоге који су утицали на то да се српски стандардни језик гради управо на основици источнохерцеговачког и шумадијско-војвођанског дијалекта. У томе се треба клонити било каквих заблуда о овоме избору — у било коме смјеру текле те заблуде³.

У наставку рада ја ћу се задржати нешто детаљније на неким питањима односа стандардног језика и српских дијалеката у настави српскога језика и књижевности из перспективе ових говорника чији су дијалекти „покривени“ стандардним језиком. Ту је, на једној страни, питање како и колико у школи треба овим ученицима говорити о другим српским дијалектима, с којим се они, у правилу, не сусрећу у свакодневном животу, и, с друге стране, како им треба представљати разлику између њиховога дијалекта и стандардног језика. То разматра-

² Сажето и са више страна освјетљена су многа питања која су релевантна и која се покрећу у вези са Вуковим радом на стварању нашег савременог стандардног језика у раду Николић 2000, гдје се заинтересованим читаоцима нуди и краћи избор релевантне, углавном новије литературе о овој проблематици.

³ Током цијелога двадесетог вијека овим питањем бавили су се многи наши значајни филолози, а оцјене су зависиле и од актуелних погледа на однос стандардног језика и националне културе, али и од актуелних политичких прилика и др. Понекад се и код истих научника уочавају извјесне разлике о овим питањима у текстовима који су настајали у различитим раздобљима.

ње ће бити усмјерено на синтаксички и лексички план језика — прво, зато што ми се чини да су (и) та два плана погодна за успостављање релација између ова два језичка идиома и, друго, што су они били мање у „првом плану“ код разматрања ове проблематике. Иначе, сам проблем односа дијалеката и стандардног језика у настави и досада је код нас са више аспеката испитиван⁴.

Када су посриједи дијалекти који нису у основици стандардног српског језика, мислим да је потребно да се ученици упознају са најбитнијим њиховим карактеристикама на свим нивоима граматике. Сматрам, наиме, да би синтаксичке карактеристике одређенога дијалекта биле ученицима погодне за успостављање слике о њему. Такве карактеристике могу се за многе говоре наћи у дијалектолошким описима њиховим. Овдје би увијек добро дошла и умјетнички вриједна књижевна дјела написана на датоме дијалекту или дјела чији јунаци говоре локалним језиком⁵. Ученицима би свакако било интересантно да се, рецимо, на основу језика у Станковићевој *Кошћани* сачини синтакса падежа. Ово дјело својом умјетничком вриједношћу учинило је да локални говор не буде препрека за његово доживљавање и код говорника са другим дијалекатским основицама. Слично би се могао у школи искористити и *Петријин венац* Драгослава Михајловића⁶. Поред тога што ће ученици на занимљив начин и „уживо“ упознати одређене карактеристике ових говора, ова дјела могу лијепо да се искористе и као аргументација за раније изнесену истину да нема „добрих“ и „лоших“, односно „правилнијих“ и „неправилнијих“ дијалеката.

Када су у питању дијалекти које „покрива“ стандардни српски језик, и данас се неријетко може чути мишљење како између њих и стандардног језика стоји знак једнакости, без икаквих ограда. Из овога као логично произилази да ђаци у школи требају само да бубају правила стандарднога језика, а да они већ знају тај језик, па зато лако долази и до чуђења шта се и зашто се има учити о своме језику кад га већ знамо. Да није баш такав однос ни између ових дијалеката и стандардног језика, па да није све тако једнострано ни у погледу учења језика у школи, лако се може показати и на језичким нивоима нижим од синтаксичког, али и на синтаксичком. Уосталом, знамо да између стандардног језика и „његових“ дијалеката није било потпуне једнакости ни у вријеме успостављања савременог српског језичког стандарда, посебно је не може бити данас, сто педесет година касније.

⁴ Такав један рад на страницама овога часописа објавио је Дешић 1981, са доста запажања која су актуелна и данас. Таквих радова било је и раније и касније, до најновијих дана, нпр. Ђупић 2001, а, ево, и на овоме конгресу слушамо реферате на ту тему.

⁵ Тако у овдје поменутом раду Дешић истиче како би било интересантно (и корисно) у Нишу са ученицима обрађивати језик Стевана Сремца, у Врању — језик Боре Станковића — стр. 166.

⁶ У ту сврху наставнику може лијепо послужити и рад о генитиву у романима Драгослава Михаловића — Ракић 1996.

Током вијека и по свога трајања стандардни језик се и аутономно развијао и тиме још више осамостаљивао од своје дијалекатске основице.

У чврстој вези са овим схватањем јесте и донедавно често инститирање на одмјеравању каквог језичког феномена према стању у оним нашим говорима који су у основи стандардног језика — да би се одредила прихватљивост тога феномена у стандардном језику. Када бисмо се чврсто држали овога критеријума, онда наш стандардни језик не би могао да прати потребе које пред њега поставља савремени све сложенији друштвени живот. Илустрације ради, овдје се може подсјетити на све чешћу потребу, посебно у неким функционалним стиловима, да се уз исказивање пасивне дијатезе експлицитно исказе граматичким средством и агенс. Држећи се доброга осјећаја за народни језик на коме је заснован наш стандардни језик, не бисмо могли задовољити ту потребу, јер је, познато је⁷, у српском језику инструментал агенса нестао. Ипак данас се у српском језику агенс све чешће исказује новим граматичким средством⁸ — генитивом са предлогом *од*: Траже од мене да их поменем колико да *не буду заборављени* од нас (Д. Ненадић, *Дорошеј*).

Нису, међутим, разлике на синтаксичком плану између стандардног језика и, рецимо, источнохерцеговачког дијалекта само такве које су настајале у процесу аутономног развоја стандардног језика. Има и таквих синтаксичких појава које нису из дијалекта преузете у стандардни језик. Такве синтаксичке јединице обично у језичкој пракси функционишу равноправно са оним које садржи стандардни језик. И на њих би требало више указивати и у настави. Овдје се може поминути доста широко распрострањена појава помјерања помоћног глагола из предиката према почетку реченице и његово уклапање у именску синтагму на начин који није карактеристичан за стандардни језик:

Ја *смо* и он отишли раније.

Јелена *су* и Марко ипак стигли.

Ова појава је у говорима и нешто обимнија од случаја који илуструје овај са помоћним глаголом помјереним из уобичајеног положаја. Судећи према томе што се оваква конструкција јавља и код оних говорника датог дијалекта који су завршили основну и средњу школу, могло би се тврдити да се овим феноменом настава матерњег језика не бави довољно, или бар не довољно успјешно.

Има и на плану синтаксе падежа таквих конструкција које не припадају стандардноме језику⁹, има и реченица, рецимо безличних, које нису карактеристичне за синтаксу стандардног српског језика. Наставник српског језика би морао да уочи шта све на синтаксичком плану носе његови ученици из своје дијалекатске средине и да им на

⁷ О томе се детаљно говори у Ивић 1954.

⁸ У вези са овим питањем в. и рад Танасић 1993.

⁹ О томе се може виђети у радовима Петровић 1972, и Пижурица 1967 (за одговарајуће говоре потпунији опис).

часовима синтаксе, и језика уопште, на то скреће пажњу. Наставници имају прилике и могућности да то учине на различите начине.

Када је ријеч о синтакси, овдје желим да споменем још неке случајеве размимоилажења дијалекатске базе и стандардног језика. Један такав случај представља појава тзв. потенцијала II или потенцијала за прошлост, какав је у сљедећем примјеру: Ја *бих био дошао* да си ме позвао. Ова проширена форма јавља се као конкурент „обичном“ потенцијалу у домену прошлости. Он се јавља и у говорима који улазе у основицу стандардног српског језика и код великог броја писаца¹⁰. Међутим, наша нормативна граматика није га укључила у стандардне облике у синтакси глагола. Наведен је и разлог за то — исту функцију успјешно обавља и обични потенцијал, који је свакако чешћи и у народним говорима¹¹.

Даље, наша савремена граматичка литература и експлицитно искључује из стандардног језика једну модалну глаголску конструкцију која је раније имала одговарајући статус у стандарду. То је конструкција имперфекта глагола *хитјети* + инфинитив:

Да не бјеше под оним именом, | *Не шћаше се бојати* од урока.

Да уз цара сједијаше, | ... | *Шћаше* царев везир *бити*.

Да код краља сједијаше, | ... | Генерал му *шћаше бити*.
(Г. вијенац)

Доиста га *сустигнути* *шћаше*. (Н. пјесма)

М. Стевановић, говорећи о синтакси имперфекта, каже да је данас ова конструкција изван стандардног језика¹². Овај примјер наводимо управо зато што је погодан за илустрацију односа између дијалекта и стандардног језика. Није свака конструкција која је карактеристична и за дијалекат који улази у основицу стандардног језика могла задржати мјесто у стандардноме језику, макар она била и честа код једног таквог писца какав је Његош, а присутна је и у народној поезији. За разлику од прве конструкције — потенцијала, којој вријеме још није пресудило, ова друга је засигурно изгубила позицију стандарднојезичког изражајног средства. Ипак би и њу наставник морао знати,

¹⁰ Подробно о овоме облику потенцијала говори се у Радовановић 1978.

¹¹ Стевановић 1991, 719–720. У граматички Станојчић–Поповић 2000, у поглављу о морфологији, наводи се образац за творбу овога „потенцијала прошлог“ и истиче да се он ријетко употребљава (стр. 121), а у поглављу о синтакси, у одјељку о употреби потенцијала, наводе се и два примјера за овакав потенцијал без икаквих коментара: *Да јој је дошао муж, она би му рекла била* зашто је то учинила; *Сав тај крај он би био најрадије сјалио или йрдоао* — стр. 396. У одређивању статуса потенцијала прошлог у стандардном српском језику не треба да има улогу то што данас хрватски лингвисти наводе да је он одлика хрватског језичког стандарда, а да га нема у српском језику — в. Окука 1999, 289.

¹² Стевановић 1991, 663–664.

знати њено право значење. То није спој семантике глагола *хтијети* и глаголског облика имперфекта, већ конструкција са својим значењем које се најадекватније може исказати обликом потенцијала глагола који је у овој конструкцији исказан инфинитивом. Наставник би требао да зна ову конструкцију зато да би могао ученицима протумачити њену употребу у народној пјесми и у Његошевом стиху.

Посебно је интересантно на часовима српског језика и књижевности говорити о лексици из народних говора. Овдје понајмање има разлога за етикету *неправилно*. Лексика из народних говора представља праву ризницу знања о животу, раду и обичајима народа некога краја. Посебна лексика за одређене области народнога живота која се јавља у некоме крају, или посебно значење неке лексеме која се јавља и у другим говорима, па и стандардном језику, говоре нам о условима живота, и о дјелатности, и о вјеровањима и обичајима, и о погледу на свијет код људи датога краја.

Овом приликом задржаћу се мало детаљније код два таква примјера. Први се тиче начина именовања једнога детаља код човјека за који српски језик нема посебну ријеч ни у књижевном језику ни на ширем подручју народнога језика. То је размак између два предња горња зуба. У многим говорима источнохерцеговачког типа тај детаљ се именује ријечју *сирџа*¹³. У говору дијела босанске Посавине (који је, такође, источнохерцеговачки) за то постоји посебна лексема: *ријечница*.¹⁴ Ако за ову потоњу и нисам баш сигуран зашто је смишљена баш тако (лијепо), свакако је јасна асоцијација по којој је тај детаљ назван у Херцеговини и Црној Гори: ето гдје се све огледа начин живота људи ових наших крајева.

За други примјер навешћу употребу лексеме *воденица*. Два велика српска рјечника — РСАНУ и РМС¹⁵ — немају сасвим идентичан приступ у обради ове лексеме, што је и разумљиво с обзиром на њихове различите карактеристике. У РСАНУ на првом мјесту се каже и то да ријеч *воденица* значи и млин уопште, а у РМС стоји да је то *млин који њокреће вода*. Кажем, ово што се дата ријеч дефинише на различите начине може бити потпуно разумљиво. Међутим, са становишта теме овога рада важнија је чињеница да се у једноме дијелу српскога народа ријечју *воденица* заиста означава сваки млин, па и млин за кафу. Забиљежен је чак и примјер са синтагмом *воденица на ветар* (РСАНУ). А то све свједочи о чињеници, која није само за лингвисте интересантна, да су становници тих крајева вијековима мљели жито само на воденици, да су им друге врсте млина просто мало закасниле.

¹³ Тако је у Црној Гори, у Ускоцима — Станић 1991. И у околини Требиња овај детаљ у зубима назива се *сирџа*, о чему ме је информисао мр Саво Пујић, а такође и у говору владањских Ера, у источној Босни — према информацији др Слободана Реметића. Исто је и у Циви, како ме је обавијестила др Милица Радовић-Тешћ.

¹⁴ О *ријечници* више в. у Танасић 1995.

¹⁵ Види РСАНУ, кв. 2, и РМС, кв. 1.

Ако се говори о начину живота, о дјелатности, о старим занатима, обичајима и вјеровањима људи неког краја, то се не може ваљано чинити замјењујући народну лексику неком другом, стандардном. Тако ни у школи не треба тражити од ђака да не употребљавају народне ријечи за такве појмове; управо треба чинити обрнуто. Права је прилика да се преко овакве лексике ученици упознају и са обичајима свога краја и, такође, да се увјере у чињеницу да народни језик, и зато што није пропуштен кроз стандарднојезичку норму, представља највећу ризницу народне културе. И управо на оваквим примјерима ученицима се може показати и то да народни говори и стандардни језик и нису у односу узајамнога искључивања, да сваки има своје домене функционисања, а да је наша потреба да научимо да се у одговарајућим приликама служимо једним или другим језичким идиомом.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дешић 1981 — Милорад Дешић, *Улога локалног говора у развијању говорне културе ученика*, Наш језик XXV/3, Београд, 162–166.
- Ивић 1954 — Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*, САНУ, Београд.
- Ивић 1998 — Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLI/2, Нови Сад, 113–132.
- Николић 2000 — Мирослав Николић, *О односу између народног и књижевног језика*, Књижевност и језик XLVII/3–4, Београд, 51–59.
- Окука 1999 — Милош Окука, *Хрватски конџра српски*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLII, Нови Сад, 277–301.
- Петровић 1972 — Драгољуб Петровић, *О говору Змијања IV део. Синџакса*, Зборник за филологију и лингвистику XV/2, Нови Сад, 151–213.
- Пижурица 1967 — Мато Пижурица, *Употреба њадежа у говору Роваца*, Прилози проучавању језика III, Нови Сад, 141–176.
- Радовановић 1978 — Милорад Радовановић, *Пошениџал II у српскохрватском језику*, Зборник за филологију и лингвистику XXI/2, Нови Сад, 153–161.
- Ракић 1996 — Софија Ракић, *Употреба гениџива у језику два романа Драгослава Михајловића*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIX/2, Нови Сад, 199–208.
- РМС — *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад.
- РСАНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, (досад издато) I–XVI, САНУ и Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Станић 1991 — Милија Станић, *Ускочки речник*, I–II, Научна књига, Београд.
- Станојчић–Поповић 2000 — Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамаџика српскога језика*. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд.
- Стевановић 1991 — Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синџакса*, Научна књига, Београд.
- Танасић 1993 — Срето Танасић, *Инструменџал за живо у пасивним конструкцијама*, Наш језик XXIX/3–4, Београд, 173–181.
- Танасић 1995 — Срето Танасић, *Ријечница — враџа ријечима*, Расковник XXI/81–82, Београд, 93–100.
- Ђушић 2001 — Драго Ђушић, *Настава језика и дијалекат*, Зборник Института за педагошка истраживања XXXIII/33, Београд, 346–350.

Р е з ю м е

Срето Танасич

СТАНДАРТНЫЙ ЯЗЫК И ДИАЛЕКТЫ

Сербский язык как органический идиом имеет несколько диалектов, отличающихся друг от друга в большей или меньшей степени, а они же в большей или меньшей степени отделены от стандартного сербского языка. Приведенные факты важны для понимания процесса формирования и развития современного сербского стандартного языка, а также для удачного решения вопросов языковой культуры. Когда речь идет о поднятии уровня языковой культуры, ясно, что тогда преимущественной задачей должно явиться изучение стандартного языка и обучение стандартному языку. Однако, в данном случае не менее важным является вопрос о том, в частности в процессе преподавания сербского языка, сколько внимания следует уделять ознакомлению слушателей с особенностями говора родного края, как ознакомиться с основными особенностями других сербских диалектов, и как при этом устанавливать отношения типа *диалект — стандартный язык — просторечие (субстандарт)*, исключая упрощенный подход, основывающийся на оппозиции *правильно — неправильно*.

Автор в настоящей работе пытается, на материале синтаксиса и лексики, внести вклад в поиски ответа на затронутые вопросы.